

DOI 10.33099/2618-1614-2021-17-4-17-25  
УДК 351.86+341.328+355.321(477)

**П. П. Богущкий,**

*доктор юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії регіональної безпеки та військового права, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», генерал-майор юстиції запасу*

## Військово-морське співробітництво України в Чорному морі та його вплив на забезпечення регіональної безпеки

*У статті розглядаються актуальні проблеми організаційно-правового забезпечення військово-морського співробітництва України в Чорному морі в контексті захисту національних інтересів держави в умовах агресії Російської Федерації проти України. Визначено напрями військово-морського співробітництва, які поряд з реалізацією стратегічних питань розвитку Військово-Морських Сил України дають змогу забезпечити національну безпеку України на морі. Встановлено, що державна політика міжнародного військового співробітництва України в Чорному морі передбачає реалізацію двосторонніх угод з Організацією Північноатлантичного договору, з державами Альянсу, серед яких пріоритет надається регіональному співробітництву з Туреччиною та посиленню взаємодії зі стратегічними партнерами – Сполученими Штатами Америки, Великою Британією – в рамках укладених договорів, які стосуються військово-морського співробітництва в Чорному морі та мають виключно оборонний характер, маючи на меті протидію агресії РФ проти України.*

*Ключові слова: міжнародне військово-морське співробітництво, спроможності Військово-Морських Сил, військово-морська політика, загрози регіональній безпеці, воєнно-морська безпека.*

© П. П. Богущкий, 2021

**В**ійськово-морське співробітництво в Чорному морі відіграє важливу роль у забезпеченні безпеки в Азовсько-Чорноморському регіоні. Потенційні загрози регіональній безпеці формуються внаслідок впливу зовнішніх для регіону чинників, які можуть дестабілізувати обстановку в регіоні, завдати шкоди суверенітету, територіальній цілісності тих чи інших держав, а також унаслідок загрози застосування сили або ж учинення агресивних дій прибережних держав стосовно сусідніх держав у регіоні.

Коли ж ідеться про реальні загрози регіональній безпеці в Чорному морі, то дії та чинники, що завдають шкоди суверенітету певних держав регіону, одержують реальні ознаки, набувають характеру агресії, що виявилось у 2008 р. у діях Російської Федерації в Грузії, а згодом – в Україні. За цих умов загрози регіональній безпеці, якими є діяльність терористичних груп та організацій, організованих злочинних угруповань, котрі здійснюють контрабандні переміщення через морський кордон небезпечних вантажів, не мають першочергового значення, адже потребує розв'язання проблема реальної воєнної загрози, яку створюють агресивні дії потужної у воєнному плані держави Азовсько-Чорноморського регіону – Російської Федерації.

**Метою статті** є визначення та аналіз пріоритетних напрямів організаційно-правового забезпечення військово-морського співробітництва України в Чорному морі в контексті протидії агресії Російської Федерації, захисту національних інтересів України в Азовсько-Чорноморському регіоні.

Військово-морське співробітництво є складовою міжнародного військового співробітництва, яке охоплює різні напрями міждержавних відносин для ефективної реалізації можливостей забезпечення національної та міжнародної, насамперед регіональної, безпеки. На слухну думку науковців, міжнародне військово-морське співробітництво охоплює комплекс організаційно-правових заходів держав, спрямованих на участь у міжнародних правовідносинах з метою посилення національної обороноздатності, а також зміцнення й захисту міжнародного миру та безпеки, що реалізується шляхом залучення збройних сил на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права [1, с. 200]. Зауважимо, що позбавлення в міжнародному військово-морському співробітництві пріоритету регіональної безпеки суттєво послаблює його змістовне значення для держав певного регіону, негативно позначається на забезпеченні національної безпеки.

Правове забезпечення військово-морського співробітництва передбачає застосування принципів і норм міжнародного права та ґрунтується на прийнятих державами відповідних нормативно-правових актах, які регламентують організаційні та інші питання міжнародного військового співробітництва.

Види та способи правового регулювання військових і цивільно-військових відносин у цій сфері є різними – від прийняття законодавчих актів, що регулюють військово-технічне співробітництво [2], до регулювання

законами міжнародного військового співробітництва загалом [3]. В Україні міжнародне військове співробітництво регулює відомчий нормативно-правовий акт Міністерства оборони України [4].

Очевидно, що прийняття окремого законодавчого акта про міжнародне військове співробітництво більшою мірою відповідає важливості міжнародних відносин у цій сфері та розвитку відповідних норм і принципів міжнародного права в національному законодавстві [1, с. 203].

Організаційно-правовими формами військово-морського співробітництва є співробітництво держав: 1) на підставі багатосторонніх угод; 2) на підставі двосторонніх угод; 3) входження до існуючих систем колективної безпеки. У законодавстві виокремлюють напрями міжнародного військового співробітництва, основними з яких є: 1) воєнно-політичний; 2) військово-технічний; 3) військово-

вій [4]. Військово-морське співробітництво держав у Чорному морі необхідно розглядати як систему організаційних, інституційних дій, рішень держав регіону, заснованих на принципах і нормах міжнародного права та спрямованих на забезпечення спільними зусиллями воєнно-морської безпеки в басейні Чорного, Азовського морів, захисту національних інтересів держав регіону від актуальних воєнних загроз. Поєднання безпекових питань, які вирішуються державами регіону одночасно в басейнах Чорного та Азовського морів, є цілком виправданим, що пояснюється регіональним підходом, сформованим за рахунок необхідності протидії спільним викликам і загрозам, котрі існують в Азовсько-Чорноморському регіоні, що зрештою підтвердили агресивні дії Російської Федерації проти Грузії та України.

Для України важливими є всі напрями міжнародного військового співробітництва, проте реалізація безпосередньо напрямку військового співробітництва на основі ефективної воєнної політики держави та здійснення військово-технічних заходів зі зміцнення обороноздатності слід вважати визначальними.

У практиці міжнародного військового співробітництва як одну з організаційно-правових форм військово-морського співробітництва розглядають об'єднання діяльності держав у здійсненні в межах певного регіону чи морського простору спільних узгоджених заходів із забезпечення воєнно-морської безпеки – «naval cooperation» [5]. Зазначена організаційно-правова форма військово-морського співробітництва потребує визначення основного учасника – держави, яка має достатній рівень боєздатності військово-морських сил, що дає підстави очолити відповідне об'єднання та вирішити завдання подібної військово-морської кооперації.

Аналіз свідчить про те, що впродовж останніх десятиліть найактивнішою з погляду військово-морського співробітництва причорноморських держав була діяльність Туреччини. Завдяки такій міжнародній активності у квітні 2001 р. Болгарія, Грузія Росія, Румунія, Туреччина та Україна підписали Угоду про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва

(BLACKSEAFOR) [6]. В угоді про утворення BLACKSEAFOR визначені цілі, зокрема: сприяння подальшому зміцненню дружби, добросусідських відносин та взаємної довіри між причорноморськими державами для зміцнення миру та стабільності в регіоні шляхом поглиблення співробітництва та взаємодії між військово-морськими силами; а також завдання, серед яких: пошуково-рятувальні операції (SAR); операції з надання гуманітарної допомоги (HA); операції з розмінування (MCM); захист навколишнього природного середовища; візити доброї волі; будь-які інші завдання, узгоджені сторонами угоди [6]. Зазначені цілі та завдання не передбачають реагування на воєнні загрози, хоча й не виключають такої можливості, за виняткової умови узгодження державами-учасниками угоди. Що стосується воєнних загроз у межах регіону Чорного моря, то на час підписання угоди у 2001 р. такі загрози не були визначені, що, безумовно, позначилось у подальшому на можливості протидії агресії з боку однієї зі сторін угоди – Росії.

Завдяки іншій ініціативі Туреччини стосовно військово-морського співробітництва в Чорному морі військово-морськими силами цієї держави в березні 2004 р. була розпочата операція «Чорноморська гармонія». Цю операцію військово-морських сил Туреччина почала проводити в південно-західній частині Чорного моря.

Мета операції «Чорноморська гармонія» полягала у здійсненні постійного моніторингу та вжитті заходів для виявлення в Чорному морі підозрілих суден, які займаються протиправною діяльністю. Важливість цієї операції для вирішення безпекових завдань у регіоні підтвердили своєю участю інші причорноморські держави – Росія, Румунія, Україна. Зокрема, Україна узгодила з Туреччиною спільні дії з обміну інформацією про стан морського простору. У спільному протоколі держави зазначили, що кожна сторона відповідає за систематизацію та поширення інформації, яка стосується безпеки морського простору, включно з даними про підозрілі судна і протиправну діяльність, як тільки такі дані стануть відомими [7].

Російська Федерація і Турецька Республіка, узгоджуючи свої дії щодо проведення операції «Чорноморська гармонія», визначили форми участі, які полягають як у спостереженні військово-морських сил РФ з використанням наявних технічних засобів за морським простором та в передачі інформації про підозрілі судна для їх подальшого огляду, так і в можливості задіяння кораблів та морської авіації з цією метою в північно-східній частині Чорного моря [8].

Як засвідчили подальші події, участь Російської Федерації в існуючих багатосторонніх та двосторонніх угодах з військово-морського співробітництва в Чорному морі виявилася вигідною для неї в контексті безперешкодної реалізації власної агресивної політики щодо держав-учасниць таких угод – Грузії та України. Адже для вжиття колективних заходів протидії агресивній політиці Росії відповідно до умов існуючого військово-морського співробітництва необхідним є, зокрема, погодження всіх сторін

Угоди BLACKSEAFOR, учасницею якої залишається Росія. За цих обставин Угода BLACKSEAFOR не дозволяє реалізувати спільні заходи протидії агресивній поведінці Росії в Чорному морі. Водночас Росія на підставі укладених двосторонньої та багатосторонньої угод має достатні можливості для отримання будь-якої інформації про судна в Чорному морі, безперешкодно здійснюючи власну військово-морську діяльність.

Російська Федерація, реалізуючи агресивну політику у відносинах із сусідніми державами, попри укладені угоди про військово-морське співробітництво в Чорному морі, проігнорувала норми і принципи міжнародного права та здійснила окупацію окремих територій Грузії та України. При цьому задекларовані відповідно до умов військово-морського співробітництва в Чорному морі заяви Росії щодо добросусідських відносин з державами регіону виявилися на практиці прикриттям реальної політики та відповідних цій політиці агресивних дій проти суверенітету й територіальної цілісності Грузії та України.

Таким чином, реалізація агресивної військово-морської політики Російської Федерації, наслідком чого стала тимчасова окупація Криму у 2014 р., суттєво вплинула на стан і розвиток військово-морського співробітництва України в Чорному морі. В умовах, що склалися, військово-морське співробітництво для забезпечення регіональної безпеки, захисту національних інтересів України в Чорному морі потребувало і потребує розробки, впровадження інших спільних узгоджених дій, інших, дієвіших додаткових гарантій безпеки суверенітету і територіальної цілісності України в межах визначених організаційно-правових форм.

Безумовно, що у вирішенні завдань забезпечення національної безпеки в контексті вирішення безпекових питань у Чорному морі Україна, як і будь-яка інша держава регіону, має розраховувати насамперед на власні можливості, а міжнародне військово-морське співробітництво в Чорному морі, вдосконалене з урахуванням реальних воєнних загроз для суверенітету, територіальної цілісності України, лише посилює національні спроможності та формує належний рівень регіональної безпеки.

Нині необхідно винести якісні уроки з історії розвитку Військово-Морських Сил (ВМС) України. Відомо, що час розвитку національного військового флоту здійснювався за умов спільного базування із Чорноморським флотом Російської Федерації в Севастополі. Таке сусідство не могло не позначитися негативно на реальних спроможностях ВМС України, а в подальшому під час тимчасової окупації Росією Криму призвело до знищення значної кількості кораблів, плавзасобів, інфраструктури, звільнення особового складу, до суттєвого послаблення боєздатності Військово-Морських Сил України.

Спільне базування військово-морських сил держав у регіоні може бути успішним лише за умови рівноправного партнерства, виконання угод про міжнародне співробітництво на основі визначення та досягнення спільної мети, яка має безпековий характер. За інших умов різне стратегічне бачення розвитку і застосування військово-

морських сил і засобів неодмінно породжує конфлікти, а згодом протистояння, що доказово продемонструвала Російська Федерація, здійснивши у 2014 р. окупацію Криму, захоплення плавзасобів, об'єктів інфраструктури ВМС України в Севастополі, а також інших українських військово-морських баз у Криму.

Варто визнати, що військово-морське співробітництво України будувалося й розвивалося з меншою чи більшою інтенсивністю у співпраці з військово-морськими силами держав – членів НАТО, а нині така співпраця набула нових ознак.

Ще в липні 1993 р. Міністерство оборони України підписало Меморандум про взаєморозуміння і співробітництво в галузі оборонних та військових відносин з Міністерством оборони Сполучених Штатів Америки, яке визначило правові підстави військового співробітництва України та Сполучених Штатів Америки (Меморандум), у тому числі щодо військово-морського співробітництва [9].

Положення Меморандуму свідчать, що Міністерство оборони України та Міністерство оборони Сполучених Штатів заявили про спільну готовність розширювати і поглиблювати співробітництво у сфері оборони, базуючись на принципах рівноправності, партнерства і взаємної вигоди, визнаючи та наголошуючи, що таке співробітництво має важливе значення для сприяння миру і безпеці в Європі і не буде направлено проти інтересів третіх країн [9]. Потрібно акцентувати увагу на оборонному характері Меморандуму про взаєморозуміння і співробітництво в галузі оборонних та військових відносин між Україною та Сполученими Штатами Америки.

Співробітництво зі Сполученими Штатами є достатньо перспективним для зміцнення обороноздатності України загалом та в Азовсько-Чорноморському регіоні зокрема. Проте таке співробітництво має передбачати практичну реалізацію спільних зусиль у сфері оборони на основі конкретних домовленостей.

Практичною реалізацією положень Меморандуму про взаєморозуміння і співробітництво в галузі оборонних та військових відносин є започатковані в 1997 р. Україною та США щорічні спільні військово-морські навчання «Сі Бриз» (Sea Breeze exercise). Зауважимо, що до проведення навчань упродовж усього періоду долучаються різні держави та не лише прибережні держави Азовсько-Чорноморського регіону. Окрім військово-морських сил США та України учасниками навчань є військово-морські сили держав – членів НАТО.

Особлива увага до реалізації мети навчань «Сі Бриз» – покращення співробітництва в Чорному морі для забезпечення миру та безпеки – була прикута впродовж багатоденних навчань у 2021 р. Адже в проведенні навчань брали участь представники понад 30 держав з різних регіонів світу та були задіяні майже всі компоненти Військово-Морських Сил, інших видів і родів військ.

Російська Федерація не залишила поза увагою успішну організацію та проведення військово-морських навчань подібного масштабу в Чорному морі. Занепокоєння можливістю реального спротиву своїй агресивній поведінці

в Азовсько-Чорноморському регіоні держава-агресор продемонструвала достатньо активно. Неодноразові спроби Російської Федерації зірвати проведення військово-морських навчань «Сі Бриз» у 2021 р. закінчилися невдачею. Однак подібні спроби підтверджують наміри Росії щодо цілковитого домінування в Чорному морі та непрогнозованості РФ у реалізації військово-морської політики.

Натомість цілком слушною є висловлена фахівцями думка про те, що «коли ми маємо потужне військово-багатонаціональне формування сил на навчаннях “Сі Бриз” на Чорному морі, то це означає, що міжнародна спільнота демонструє свою солідарність з Україною та докладає спільних зусиль із забезпечення безпеки в нашому регіоні. Росія цього реально боїться і намагається продемонструвати, що вона готова до відстоювання своїх інтересів з використанням військової сили. Але будемо говорити відверто: коли в Чорному морі перебувають потужні кораблі різних країн НАТО, які мають на озброєнні ударну ракетну зброю, то в ці дні наступ РФ на Україну з морського напрямку є малоймовірним» [10]. Україна прагне до присутності військово-морських сил держав – членів НАТО, особливо США, в Чорному морі, що є одним з ефективних засобів стримування Росії в застосуванні агресії в Чорному морі, яка на сьогодні створює реальну воєнну загрозу для суверенітету й територіальної цілісності України.

Потрібно мати на увазі іншу складову спільних навчань Військово-Морських Сил України та військово-морських сил держав – членів НАТО, якою є набуття Військово-Морськими Силами України рівня бойової готовності, притаманного військово-морським силам Організації Північноатлантичного договору, з урахуванням практичного вирішення завдань євроатлантичної інтеграції України [11].

Досягнення якісних показників бойової готовності Військово-Морських Сил України, підвищення рівня їхньої боєздатності полягають не лише в підготовці, навченості бойових підрозділів, а й в оснащенні сучасними кораблями, озброєнням, обладнанням, у розбудові необхідної військово-морської інфраструктури. Весь комплекс цих питань суттєво актуалізувався для України після окупації РФ Криму та потребує відповідного вирішення. Повноцінна участь України у військово-морському співробітництві із сусідніми державами в Чорному морі, з державами – членами НАТО передбачає наявність власних спроможностей. У випадку необхідності протидії реальним загрозам національній та регіональній безпеці на морі військово-морські спроможності України мають знаходити підтримку держав-партнерів на підставі відповідних міжнародних домовленостей як результат військово-морського співробітництва.

Заходи з реформування Військово-Морських Сил України, як і загалом Збройних Сил, здійснюються впродовж усього сучасного періоду їх існування. Однак ігнорування всупереч національним інтересам України виключної необхідності реалізації реальних заходів з нарощування бойового потенціалу Збройних Сил тривалий час сприяло неефективній оборонній політиці, що не ви-

ключала навіть випадків потурання російському втручанням в напрями та способи реалізації такої політики. Подібна неефективна оборонна політика в Україні набула системного характеру у складних процесах підготовки та ведення Росією гібридної війни проти України в період 2011–2013 рр. Війна РФ проти України з 2014 р. до цього часу має всі ознаки відкритої агресії як у Криму, так і на сході України, охопила весь простір України в Азовсько-Чорноморському регіоні. Лише після початку розв'язаного Російською Федерацією у 2014 р. збройного конфлікту, захоплення і знищення значної частини Військово-Морських Сил України, державна оборонна політика зосередилася на активних заходах із формування та реалізації стратегічних задумів у розбудові вітчизняного флоту, який мав би спроможність протистояти агресору в Чорному та Азовському морях [12].

Слід зазначити, що командування ВМС Збройних Сил України у 2018 р. підготувало Стратегію розвитку Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035 [13], положення якої враховують досвід держав – членів НАТО в розбудові та організації діяльності військово-морських сил.

Головним завданням реформування Військово-Морських Сил Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035 визначила: «...відбудову військово-морських спроможностей України, надійний захист Батьківщини і здатність перемагати сильнішого супротивника. Це вимагатиме нового мислення, певного часу і значних ресурсів. Україна разом зі стратегічними партнерами докладають багато зусиль для відновлення військово-морського потенціалу. Реформування відбувається за стандартами, принципами та цінностями НАТО» [13]. Зазначене головне завдання розвитку Військово-Морських Сил України розкрито в тих положеннях, що стосуються: визначення, призначення фізичної, концептуальної та моральної компонент, цінностей, інноваційних засад розвитку, етапів відновлення та пріоритетів реалізації на кожному із цих етапів, розбудови інфраструктури, застосування провідної методології НАТО DOTMLPF (доктринальної бази (D), організації (O), підготовки (T), ресурсного забезпечення (M), лідерства й освіти (L), персоналу (P), військової інфраструктури (F)); проведення планування та ведення військових операцій відповідно до оперативного мистецтва НАТО на основі доктрин серії АJP (Allied Joint Publications – Доктрини об'єднаних сил Альянсу), зокрема для морських операцій – доктрини АJP-3.1 (Доктрина з проведення морських операцій НАТО); застосування кораблів та підрозділів Військово-Морських Сил на підставі тактичних керівництв та інших стандартів НАТО тощо [13].

Однак реалізація Стратегії Військово-Морських Сил Збройних Сил України, і на цьому слід зосередити увагу, потребує певного часу, якого нині фактично немає через триваючу в Азовсько-Чорноморському регіоні агресію Російської Федерації, та значних коштів і ресурсів. Тому військово-морське співробітництво для України є чи не єдиним шляхом ефективного вирішення завдань, які

постають перед державою для забезпечення воєнно-морської безпеки, а звідси – безпеки України в Азовсько-Чорноморському регіоні.

Україна продовжує зміцнювати міжнародне військове співробітництво зі Сполученими Штатами. Так, 10 листопада 2021 р. Україна підписала зі США Хартію стратегічного партнерства [14], яка замінила Хартію про стратегічне партнерство між Україною та Сполученими Штатами Америки, підписану у Вашингтоні 19 грудня 2008 р.

У Хартії стратегічного партнерства значна увага приділена військовому співробітництву, зокрема сторони заявили, що Україна та Сполучені Штати мають намір продовжити низку важливих заходів для запобігання зовнішній прямій та гібридній агресії проти України та притягнути Росію до відповідальності за агресію та порушення міжнародного права, включаючи захоплення та спробу анексії Криму, керований Росією збройний конфлікт в окремих районах Донецької та Луганської областей України, а також продовження зловмисної поведінки. Україна та США є ключовими партнерами в ширшому Чорноморському регіоні та прагнуть поглибити співпрацю із союзниками та партнерами в Чорному морі для забезпечення свободи судноплавства, ефективної протидії зовнішнім загрозам та викликам у всіх сферах [14].

Зміцненню військового співробітництва слугує підписана 31 серпня 2021 р. між Міністерством оборони України та Міністерством оборони США Рамкова угода щодо стратегічних основ оборонного партнерства [15]. Крім інших питань, у цій двосторонній угоді з міжнародного військового співробітництва виокремлений напрям військово-морського співробітництва та зазначені:

- непохитна підтримка Міністерством оборони США суверенітету й територіальної цілісності України;
- засудження російської окупації Криму та агресії на сході України;
- визначення подальших кроків взаємодії Міноборони України та Міноборони США для підвищення військового потенціалу й готовності України до збереження територіальної цілісності країни, прогресу на шляху взаємосумісності з НАТО та сприяння регіональній безпеці;
- сприяння виконанню положень стратегії оборонної промисловості та реалізації реформ з метою задоволення потреб Збройних Сил України, включаючи розбудову довгострокового стратегічного партнерства у сфері науки і технологій, що матиме вплив на розвиток майбутнього безпекового середовища;
- поглиблення співробітництва в Чорноморському регіоні з метою забезпечення свободи судноплавства та ефективної протидії зовнішнім загрозам і викликам у всіх сферах військової діяльності, а також інші напрями реалізації укладеної Угоди [15].

У двосторонніх перемовинах Міністрів оборони України і США під час офіційного візиту делегації українського військового відомства наприкінці листопада 2021 р. до Сполучених Штатів обговорені та визначені практичні шляхи реалізації досягнутих домовленостей. Зокрема, визначені способи протидії агресії Російської Федерації

з тим, щоб ціна такої поведінки для агресора виявилася неприйнятною [16].

Україна не лише вживає необхідних заходів для посилення військово-морського співробітництва в Чорному морі зі своїм основним стратегічним союзником – США. Суттєвих якісних змін зазнали відносини в цьому напрямі з Великою Британією. Між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії 8 жовтня 2020 р. підписана Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство, ратифікована Верховною Радою України 16 грудня, яка набрала чинності 31 грудня 2020 р. [17].

Зазначена Угода стосується багатьох сторін відносин між Україною та Великою Британією. У контексті забезпечення міжнародної (регіональної) та національної безпеки у статтях 1 і 3 Угоди визначені ключові цілі стратегічного партнерства та політичного діалогу, зокрема:

- розвиток політичної та економічної співпраці на основі спільних цінностей;
- забезпечення відповідних рамок для Діалогу стратегічного партнерства в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;
- сприяння, збереження і зміцнення миру та стабільності в регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р., цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 р., а також з погляду принципів, викладених у Будапештському меморандумі;
- посилення взаємодії з метою мирного врегулювання конфлікту, спричиненого ворожими діями Росії, на основі повної поваги до суверенітету й територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, а також із метою економічного відновлення та реінтеграції;
- підтримка триваючих політичних, економічних, оборонних та безпекових реформ в Україні, спрямованих на реалізацію її європейських та євроатлантичних прагнень, зокрема щодо членства в ЄС і НАТО;
- співпраця на міжнародній арені з метою збереження політики невизнання спроби анексії Росією Автономної Республіки Крим та міста Севастополь до повного відновлення територіальної цілісності й суверенітету України;
- подальший розвиток тісних відносин у сфері безпеки та оборони для подолання загроз миру і стабільності [17].

Військово-морське співробітництво між Україною та Великою Британією в розвиток положень Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство набуло нових якісних ознак з підписанням 7 жовтня 2020 р. Меморандуму про посилення співпраці між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії у військовій та військово-технічній сферах [18]. У цьому Меморандумі передбачаються заходи з активізації двосторонніх відносин в оборонній сфері, залучення для цього фінансування британського Експортно-кредитного агентства в розмірі 1,25 млрд фунтів стерлінгів. Із цього приводу прес-служба

Президента України повідомила про те, що передбачене переоснащення Військово-Морських сил України сучасними ракетними катерами, сумісними зі стандартами НАТО, які будуть здатні закрити потребу в кораблях такого класу в Чорному й Азовському морях. Для фінансування цих робіт уряд Британії надасть позику на десять років на суму до 1,25 млрд британських фунтів. Україна матиме можливість спостерігати та навчатися під час побудови перших кораблів у Британії паралельно з модернізацією власного суднобудування, яке забезпечить будівництво наступних кораблів уже в Україні. Кошти підуть також на спорудження портової інфраструктури для базування кораблів. Досягнута домовленість допоможе зміцнити обороноздатність України на морі та підвищить безпеку на півдні України [18].

Заходи з реалізації двосторонніх домовленостей між Україною та Великою Британією передбачені в Меморандумі про реалізацію проєктів морського партнерства між консорціумом промисловості Сполученого Королівства та Військово-Морськими Силами України щодо спільного проєктування і будівництва військових кораблів в Україні та Британії, будівництва двох баз ВМС України, що має суттєво посилити спроможності Військово-Морських Сил України в протидії реальним воєнним загрозам з боку Російської Федерації в Чорному та Азовському морях [19].

Меморандум про реалізацію проєктів морського партнерства між консорціумом промисловості Сполученого Королівства та Військово-Морськими Силами України був підписаний 21 червня 2021 р. в Одесі на борту британського ракетного есмінця HMS DEFENDER, який незабаром, 23 червня 2021 р., під час мирного проходу з Одеси до Батумі (Грузія) територіальними водами України поблизу Криму на знак підтвердження територіальної належності Криму Україні, зазнав агресивних дій з боку Федеральної прикордонної служби Російської Федерації [20]. Натомість дії британського ракетного есмінця HMS DEFENDER, який відповідно до норм міжнародного права здійснював мирний прохід у територіальних водах України, заслуговують на увагу: необхідно зазначити, що в цьому невеликому, проте важливому епізоді Сполучене Королівство виявило відданість міжнародному праву та передбаченим Угодою про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії [17] ключовим цілям стратегічного партнерства з Україною.

Фахівці єдині у висновку про те, що військово-морське співробітництво з Великою Британією надає значні переваги для України [21], адже, зокрема, запропоновані Україні Великою Британією катери мають характеристики малих корветів і відповідні технології, що є надзвичайно актуальним для України з огляду на необхідність підтримання балансу сил у Чорному та Азовському морях. Примітно, що Велика Британія впродовж тривалого часу залишається визнаним авторитетом у морській справі, має власне бачення стратегії та напрямів розвитку війсь-

ково-морських сил, оцінки воєнних загроз на морі, протидії таким загрозам, що є важливим для України у формуванні та реалізації стратегії військово-морської безпеки.

Попри існуючі проблеми відносин причорноморських держав, Україна посилила військово-морське співробітництво з Туреччиною, як із сусідньою прибережною державою, що має достатньо сильні позиції в регіоні. Науковці та аналітики підкреслюють складну конфігурацію побудови зовнішньої політики Туреччини в регіоні та її реалізації [22, с. 133–148]. Туреччина зацікавлена в ефективному вирішенні питань енергозабезпечення та економічних і торговельних відносинах з Росією. Можливо, саме із цих причин Туреччина не виявляє активності у протидії агресивній політиці Російської Федерації в регіоні та не демонструє активності стосовно підтримки США, НАТО, ЄС у цьому питанні [23]. Проте важливо, що Туреччина жодним чином не підтримала агресію Російської Федерації в Азовсько-Чорноморському регіоні, попри певні намагання Росії, не визнала правомірними дії РФ щодо окупації Криму. Водночас Туреччина підтримала зусилля України щодо повернення Криму, активно захищає права та свободи кримськотатарського народу, підтримує його право на визнання у складі України, що цілковито збігається з політикою України.

В умовах агресії Російської Федерації проти України між Туреччиною та Україною 16 жовтня 2020 р. укладено низку важливих документів, які стосуються посилення двосторонніх відносин [24]. Серед них – Рамкова військова угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки, де предметом є співробітництво за напрямками (таких напрямів визначено 21), що стосуються сфери оборони, розвитку оборонно-промислового комплексу, військової підготовки тощо. Зазначена Рамкова військова угода між урядами України та Турецької республіки ратифікована Верховною Радою України.

У результаті українсько-турецького військового співробітництва на сьогодні вирішено актуальні питання забезпечення України необхідним озброєнням, технологіями, в тому числі сучасними безпілотними апаратами, без яких неможливо успішно проводити воєнні операції, зокрема на морі. Зовнішньополітичне бачення Туреччини відносин у Чорному морі й ширше – в Азовсько-Чорноморському регіоні, яке ґрунтується загалом на безпечній стабільності самої Туреччини та сусідніх держав, не перешкоджає підтриманню військово-морського співробітництва між Туреччиною та Україною на тому рівні, який дає Україні змогу достатньо ефективно вирішувати завдання забезпечення морської безпеки [25], розбудови власних Військово-Морських Сил, спроможних захистити суверенітет, територіальну цілісність від воєнних загроз, що виходять від Російської Федерації та мають нині виняткову актуальність для України.

Як показує аналіз сучасного безпекового стану, для воєнної безпеки України важливим залишається забезпечення протиракетної, протиповітряної оборони в межах державного кордону в Чорному морі, оскільки домінування Російської Федерації в засобах ураження

з повітря після тимчасової окупації Криму стало ще очевиднішим. Навіть розміщення сучасних систем протиповітряної оборони НАТО на Сході Європи, зокрема в Румунії [26], не дає Україні необхідних гарантій для вирішення оборонних завдань і захисту від можливих атак агресора з повітря. За цих обставин питання протиракетної та протиповітряної оборони в Чорному морі потребує вжиття заходів міжнародного військового співробітництва, в чому Україна може сподіватися на участь як Організації Північноатлантичного договору, так і Сполучених Штатів Америки. Необхідно погодитися з доречними та цілком обґрунтованими заявами про безпекову гарантію для України, а в регіональному контексті – для всіх держав Азовсько-Чорноморського регіону, якою є постійна присутність у Чорному морі військових кораблів НАТО, що має розцінюватися як колективна відповідь ЄС та Організації Північноатлантичного договору на агресію Російської Федерації [27].

Організаційно-правовий алгоритм дій із забезпечення воєнно-морської безпеки, який полягає в необхідності розбудови відповідних військово-морських баз, розміщення систем протиракетної та протиповітряної оборони дає змогу розв'язати проблеми протиракетної та протиповітряної оборони в Чорному морі та містить спільні підходи.

Одним з таких підходів є використання Україною можливостей міжнародного військового співробітництва в розбудові військово-морських баз у басейнах Чорного та Азовського морів.

Проте відповідно до положень, визначених у частині сьомій статті 17 Конституції України, не допускається розташування на території України іноземних військових баз [28].

Військові бази в загальному розумінні є військовими об'єктами, які керуються військовим командуванням, або ж це об'єкти, призначені для військових підрозділів, з розташуванням на постійній основі військової техніки, військового персоналу, що дає можливість проводити військові навчання, ведення військових операцій. Військові бази завжди забезпечують розміщення одного чи декількох підрозділів, однієї чи декількох військових частин, вони також можуть використовуватися як командні центри, полігони. У більшості випадків військові бази розраховують на допомогу ззовні, проте складні військові бази, як певні самостійні комплекси, можуть забезпечити автономне існування впродовж тривалого періоду; бази військової авіації прийнято називати військовими авіабазами, або просто «повітряними базами», а бази для військових кораблів називаються військово-морськими [29].

Для вирішення завдань воєнної безпеки, в тому числі воєнно-морської безпеки, розміщення іноземних військових баз, насамперед країн – членів НАТО, в Україні в межах Азовсько-Чорноморського регіону видається найбільш ефективним, однак цьому перешкоджають визначені Конституцією України обмеження. Зрозуміло, що такі законодавчі обмеження були передбачені в Конституції України, виходячи з намірів позаблоковості України,

прагнення набуття статусу нейтральної держави, які існували на час прийняття Основного Закону України та були скасовані подальшими змінами до Конституції про вибір європейського та євроатлантичного напрямів розвитку.

Однак вимоги Конституції України стосовно заборони розміщення на території держави іноземних воєнних баз жодним чином не стосуються тимчасового перебування іноземних військових підрозділів з наданням військової допомоги відповідно до двосторонніх чи багатосторонніх угод, тим більше таких обмежень не існує для військово-технічної допомоги, для підготовки та навчання військового персоналу із числа військовослужбовців Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань. Це робить можливим розв'язання, зокрема, надважливої та першочергової проблеми оборони повітряного простору України в Азовсько-Чорноморському регіоні, в Чорному морі, що можуть забезпечити на основі норм і принципів міжнародного права відповідні двосторонні чи багатосторонні домовленості як результат міжнародного військового, в тому числі військово-морського співробітництва.

Зазначимо водночас, що тимчасове перебування на території України іноземних військових підрозділів, які не утворюють військових баз, та відповідні процедури прийняття таких рішень передбачені положеннями Закону України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України». Цим законодавчим актом визначений виключний перелік випадків тимчасового перебування іноземних військових підрозділів на території України, якими, зокрема, є:

- участь у спільних з підрозділами Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань військових навчань та заходах щодо вдосконалення бойової підготовки військ, обміну досвідом у рамках домовленостей (договорів) про міжнародне військово-співробітництво;

- надання Україні, на її прохання, військової допомоги у відсічі (відверненні, припиненні) збройній агресії з боку третьої країни (третіх країн);

- обслуговування тимчасово розміщених на території України відповідно до міжнародних договорів України військових частин;

- надання Україні, на її прохання, допомоги у вигляді проведення на її території міжнародної операції з підтримання миру і безпеки на підставі відповідного рішення ООН чи ЄС [30].

Міжнародне військово-морське співробітництво України з державами – членами НАТО засновується на положеннях Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, відповідно до якої Україна і НАТО базують свої відносини на принципах та зобов'язаннях, згідно з міжнародним правом та міжнародними механізмами, включаючи Статут ООН, Хельсінкський Заключний акт і наступні документи ОБСЄ, підтверджують свої зобов'язання:

- визнати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, та що жодна країна не може розглядати жодну частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу;

- утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином, не сумісним з принципами Статуту ООН або Гельсінкського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці;

- визнати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, в міру їхньої еволюції;

- поважати суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність усіх інших держав, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин;

- визнати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм та ринкову економіку;

- визнати права людини і права осіб, що належать до національних меншин;

- запобігати конфліктам і врегульовувати спори мирними засобами відповідно до принципів ООН та ОБСЄ [31].

Зазначені положення Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору свідчать про виключно оборонний характер відносин України з державами – членами НАТО, що є очевидним [32], а непорушність принципів і норм міжнародного права, які перебувають в основі таких відносин, мають гарантувати національну безпеку України та безпеку держав Азовсько-Чорноморського регіону, що на сьогодні не визнає ні своєю політикою, ні своїми діями в регіоні Російська Федерація. Справедливою натомість є висловлена думка про те, що «вся ідея незалежної України для багатьох у Москві є нестерпною провокацією. Якщо демократичний світ хоче уникнути катастрофічних наслідків великої війни в Україні, західні лідери повинні продемонструвати свою рішучість протистояти тиску Росії, одночасно зміцнюючи Україну» [33]. Саме такою є кінцева мета військово-морського співробітництва України в Чорному морі.

## Висновки

1. Військово-морське співробітництво України, всіх прибережних держав у Чорному морі як пошук і вирішення завдань із забезпечення стабільності, миру та безпеки, попри зусилля більшості держав регіону і насамперед усупереч міжнародно-правовим ініціативам Турецької республіки, не досягло визначеної мети внаслідок агресивної політики Російської Федерації, що виявилось в порушенні суверенітету й територіальної цілісності Грузії та України. Руйнівними для такого регіонального співробітництва стали протиправні дії Росії щодо тимчасової окупації Криму, здійснення посиленого військового контролю за Керченською протокою і в Азовському морі.

2. За обставин, що нині склалась у регіоні, підтримання балансу та протидія агресії Російської Федерації в Чор-

ному морі можуть бути ефективними лише внаслідок активних дій з розбудови Україною власних Військово-Морських Сил, спроможних протистояти агресору.

3. Водночас у вирішенні завдань відновлення балансу в Чорному морі для забезпечення морської безпеки безальтернативним є розвиток військово-морського співробітництва України з Турецькою республікою, а також із Організацією Північноатлантичного договору та безпосередньо з передовими державами цього військово-політичного союзу – Великою Британією та Сполученими Штатами Америки – на підставі укладених двосторонніх угод, які не спрямовуються проти інших держав регіону, але передбачають оборонні заходи для забезпечення як регіональної, так і національної безпеки на морі, для підтримання й розвитку мирних, взаємовигідних відносин у регіоні.

## Перелік літератури

1. Зіняк Л. В. Міжнародно-правові засади військового співробітництва : монографія / Л. В. Зіняк. – Харків : Оберіг, 2017. – 238 с.

2. О военнотехническом сотрудничестве Российской Федерации с иностранными государствами [Електронний ресурс] : федеральный закон № 114-ФЗ от 19 июля 1998 г. – Режим доступу : <http://www.kremlin.ru/acts/bank/12666>.

3. Про міжнародне військове співробітництво [Електронний ресурс] : Закон Естонської Республіки RT I 2003, 23, 138 від 12 лютого 2003 р. – Режим доступу : <https://www.riigiteataja.ee/akt/101062013014>.

4. Про здійснення міжнародного співробітництва Міністерством оборони України та Збройними Силами України [Електронний ресурс] : наказ Міністра оборони України № 218 від 23 липня 2021 р. – Режим доступу : [https://www.mil.gov.ua/content/mou\\_orders/mou\\_2021/218\\_nm.pdf](https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/218_nm.pdf).

5. Childs N. Drivers and limits of international naval cooperation [Електронний ресурс] / N. Childs // IISS. – Режим доступу : <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2019/12/drivers-limits-international-naval-cooperation>.

6. Угода про створення Чорноморської Групи Військово-Морського Співробітництва [Електронний ресурс] : ратифікована із заявою Законом України № 948-IV від 5 червня 2003 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998\\_151#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_151#Text).

7. Протокол між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил Турецької Республіки про співробітництво з питань обміну інформацією у рамках операції «Чорноморська гармонія» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792\\_063#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_063#Text).

8. О присоединении Российской Федерации к операции «Черноморская гармония» [Електронний ресурс] : сообщение для СМИ // МИД РФ. – Режим доступу : [https://www.mid.ru/foreign\\_policy/news/-/asset\\_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/384356](https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/384356).

9. Меморандум про взаєморозуміння і співробітництво в галузі оборонних та військових відносин між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Сполучених Штатів Америки [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840\\_089#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_089#Text).



10. Панчишин В. «Коли в Чорному морі перебувають кораблі країн НАТО, які оснащені ударною ракетною зброєю, то наступ РФ на Україну з моря є малоймовірним» [Електронний ресурс] / В. Панчишин, С. Місюра // АрміяINFORM. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2021/07/koly-v-chornomu-mori-perebuvayut-korabli-riznyh-krayin-nato-yaki-osnasheni-udarnoyu-raketnoyu-zbroeyu>.

11. Степанюк О. Підрозділи ССО ЗСУ вперше пройшли сертифікацію НАТО й були визнані боєготовими / О. Степанюк // АрміяINFORM. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2019/07/pidrozdily-ssu-zsu-vpershe-projshly-sertyfikacziyu-nato-j-buly-vyznani-boyegotovymu/>.

12. Неїжпапа О. Л. Проблемні питання та перспективи розвитку Військово-Морських Сил Збройних Сил України [Електронний ресурс] / О. Л. Неїжпапа, А. А. Тарасов, С. В. Яким'як // Наука і оборона. – 2021. – № 3 – С. 36–40. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2021-16-3-36-40>.

13. Стратегія Військово-Морських Сил Збройних Сил України 2035 [Електронний ресурс] // Військово-Морські Сили Збройних Сил України. – Режим доступу : <https://navy.mil.gov.ua/strategiya-vijskovo-morskyh-syl-zbrojnyh-syl-ukrayiny-2035/>.

14. Хартія стратегічного партнерства Україна – США [Електронний ресурс] // МЗС України. – Режим доступу : <https://mfa.gov.ua/news/hartiya-strategichnogo-partnerstva-ukrayina-ssha/>.

15. У Вашингтоні підписано Рамкову угоду щодо стратегічних основ оборонного партнерства між міністерствами оборони України та США [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України. – Режим доступу : <https://www.mil.gov.ua/news/2021/08/31/u-vashingtoni-pidpisano-ramkovu-ugodu-shhodostategichnih-osnov-oboronnogo-partnerstva-mizh-ministerstvami-oboroni-ukraini-ta-ssha>.

16. Міністри оборони України та США провели зустріч у Пентагоні [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України. – Режим доступу : <https://www.mil.gov.ua/news/2021/11/19/ministri-oboroni-ukraini-ta-ssha-proveli-zustrich-upentagoni/>.

17. Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [Електронний ресурс] : ратифікована Законом України № 1100-IX від 16 грудня 2020 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826\\_001-20#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-20#Text).

18. Відзначаємо нову главу у відносинах між Україною та Великою Британією [Електронний ресурс] // Офіс Президента України. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/news/vidznachayemo-novu-glavu-u-vidnosinah-mizh-ukrayinoyu-ta-vel-64405>.

19. Кіндсфатер О. Британія та Україна домовилися про спільне будівництво військових кораблів і баз для вітчизняних ВМС [Електронний ресурс] / О. Кіндсфатер // АрміяINFORM. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2021/06/brytaniya-ta-ukrayina-domovylysa-pro-spilne-budivnytvo-vijskovyh-korabliv-i-baz-dlya-vitchyznyanyh-vms/>.

20. Богуцький П. Право мирного проходу у Чорному морі: юридична кваліфікація дій Російської Федерації щодо есмінця Сполученого Королівства HMS Defender та її наслідки / П. Бо-

гуцький, Т. Короткий, З. Тропін // Український часопис міжнародного права. – 2021. – № 3. – С. 49–61.

21. Брайлян Є. Британці допомагають нам закласти основу нового українського флоту – військовий експерт Михайло Самусь [Електронний ресурс] / Є. Брайлян // АрміяINFORM. – Режим доступу : <https://armyinform.com.ua/2021/11/brytanczi-dopomagayut-nam-zaklasty-osnovu-novogo-ukrayinskogo-flotu-?-vijskovyj-ekspert-myhajlo-samus/>.

22. Turkey and transatlantic relations // editors Sasha Toperich, Aylin Anver Noi ; Center for Transatlantic Relations. – Washington : Center for Transatlantic Relations, 2018. – xiii, 385 p.

23. Туреччина виступає за деескалацію між Україною та РФ, але проти санкцій щодо Москви [Електронний ресурс] // Європейська правда. – Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/12/1/7131016/>.

24. Україна та Туреччина підписали низку документів та нову військову угоду [Електронний ресурс] // Укрінформ. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3118794-ukraina-ta-tureccina-pidpisali-nizku-dokumentiv-ta-novu-vijskovu-ugodu.html>.

25. Шудря А. Туреччина і Україна: більше дружби через море? [Електронний ресурс] / А. Шудря // BBC News. Україна. – Режим доступу : [https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151203\\_tukey\\_ukraine\\_black\\_sea\\_as](https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151203_tukey_ukraine_black_sea_as).

26. Shelest H. The Black Sea Region as a Security Challenge for Ukraine / H. Shelest // Turkish Policy Quarterly. – 2011. – № 3 (10). – P. 113–120.

27. Дії Росії направлені на дестабілізацію ситуації в Україні та мають на меті підірвати євроатлантичну інтеграцію нашої держави, – Денис Шмигаль [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/news/diyi-rosiyi-napravleni-na-destabilizaciyu-situaciyi-v-ukrayini-ta-mayut-na-meti-pidirvati-yevroatlantichnu-integraciyu-nashoyi-derzhavi-denis-shmigal>.

28. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254к/96-вр>.

29. Military Base [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу : [https://en.wikipedia.org/wiki/Military\\_base](https://en.wikipedia.org/wiki/Military_base).

30. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України [Електронний ресурс] : Закон України № 1479-III від 22 лютого 2000 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1479-14#Text>.

31. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_002#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text).

32. США відреагували на заяву Путіна про загрозу для РФ через рух України в НАТО [Електронний ресурс] // Європейська правда. – Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/12/1/7131038/>.

33. Reznikov O. Europe's future will be decided in Ukraine [Електронний ресурс] / O. Reznikov // Atlantic Council. – Режим доступу : <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/europes-future-will-be-decided-in-ukraine/>.